

In this article the following subjects have been explored: the particular words denoted age in the dialects of the border region between the middle-Polissya and upper-Dnipro in the contest have been analysed; the phenomenon of the diffusion and superimposition of the meaning of the particular age in the verbal patterns of the dialect speakers have been traced.

Key words: words denoted age, dialects of the border region between the middle-Polissya and upper-Dnipro, verbal patterns of the dialect speakers have been traced.

Лукачина Я. В.

МОВА І ПРАВОПИС БУКВАРЯ “ЗОРНИЦЯ” ОЛЕКСАНДРА МАРКУША (1925) В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ НОРМ

У статті характеризується буквар “Зорниця”, виданий у 1925 році в Ужгороді відомим діячем української культури й освіти на Закарпатті Олександром Маркушем. Проаналізовано мову, графіку та правопис підручника в зіставленні з нормами сучасної української літературної мови.

Ключові слова: Закарпаття, Олександр Маркуш, буквар “Зорниця”, мова букваря, правопис букваря.

У 20-30 роки ХХ ст. (1919–1938) територія Закарпаття була у складі Чехословаччини згідно з мирною угодою, підписаною в Сен-Жермені 10 вересня 1918 року. У цей період мовне питання в краї розв’язувалося на урядовому рівні. Згідно з “Генеральним статутом Підкарпатської Русі”, виданому 18 листопада 1919 року, народна мова стала мовою навчання та офіційною мовою Підкарпатської Русі [9, 129-130]. У цьому документі: а) говори українців-русинів Закарпаття визнавалися як говори української мови; б) стверджувалося, що право вирішувати, яку літературну мову використовувати в офіційному вжитку краю, належить населенню Закарпаття; в) для літературних потреб запроваджувалася українська літературна мова, зокрема, галицький варіант цієї мови; г) рекомендувалося вживати історико-етимологічний, а не фонетичний правопис; ґ) у середні школи Закарпаття впроваджувалися російська і чеська мова як обов’язкові предмети; д) визнавалося, що створення окремої русинської літературної мови у краї недоцільне [9, 130-131].

У цей період мовно-правописна ситуація на Закарпатті була складною. Існували різні мовно-літературні течії: прочеська, проросійська, русинська, українська. Співіснували й конкурували два основні різновиди правопису: урядово підтримуваний історико-етимологічний і фонетичний.

Мета нашої статті – проаналізувати мову й правопис букваря “Зорниця” Олександра Маркуша (1925) в контексті сучасних норм. Ця тема не досліджена, немає праць учених, у яких би вивчалися мова, графіка й правопис букваря “Зорниця” О. Маркуша. Зміст букваря “Зорниця” О. Маркуша розглянули О. Й. Фізеші [10, 6], Г. Розлуцька [7, 77-81], однак їх праці стосуються педагогіки.

Буквар мав кілька видань (1925, 1926, 1930). Саме цей буквар на конкурсі підручників у 1924 році отримав першу премію [6, 246-247]. Об’єктом нашого вивчення став буквар “Зорниця”, виданий 1925 року. При дослідженні ми користувалися

першоджерелом. На важливості добору автентичної джерельної бази у дослідженнях з історії мови наголошує П. Гриценко у статті “Ідіолект і текст”: “Для мовознавчих студій канонічними залишаються рукопис тексту чи його факсимільне відтворення, а за їх відсутності – авторизовані прижиттєві видання” [2, 42]. На думку дослідника, “трансформовані видавцями тексти зневиразнюють авторове “я”, “не передають реального відношення автора до норм, які склалися у суспільній мовній практиці його часу чи були змодельовані ним і реалізовані в текстах” [2, 42].

Буквар “Зорниця” О. Маркуша складається з 128 сторінок. На сторінках 3 – 59 вміщені відомості про літери.

У “Зорниці” подана українська азбука з 34 літер: Аа Бб Вв Гг Г г Дд Ее Жж Зз Ии Йй Іі Кк Лл Мм Нн Оо Пп Рр Сс Тт Уу Фф Хх Цц Чч Шш Щщ Ъь Ьь Ээ Єє Юю Яя [3, 124-125]. Як бачимо, алфавіт, уміщений у букварі, близький до сучасної української абетки, відрізняється кількома буквами: 1) відсутністю літери і, 2) наявністю літер ы, э, 3) порядком літер.

Підручник подає також церковнослов’янську азбуку.

Далі подано тексти для читання: “Родный край” Б. Лепкого, “Веснянка” та “Мы Русины” С. Воробкевича, без вказівки на автора такі твори – “Хлопчик”, “Воробчик”, “Сон”, “Що не знав Осип”, “Котик”, “Ой ходять сон”, “Кто скорше” та ін. Буквар закінчується молитвами.

Буквар написаний українською літературною мовою з використанням місцевих форм.

У результаті суцільного розписування тексту “Зорниці” було відібрано для аналізу такі риси, які не стали нормою сучасної української літературної мови. Такі мовні одиниці умовно кваліфіковано як ненормативи. Виділено такі групи ненормативів: лексичні, фонетичні, морфологічні, словотворчі та правописні. Сам термін та класифікацію ненормативів ми запозичили з праці В. І. Статєєвої [8, 242-247]. Під лексичними ненормативами розуміємо слова, які відрізняються від сучасних літературних відповідників тільки звучанням, напр.: *завсігди* (завжди), *гасії* (пожежники) [8, 242], під семантичними ненормативами – такі лексеми, що різняться значенням від літературних слів, напр.: *насіпати* (молока), *затямити* (звуки) [8, 242], під фонетичними ненормативами – такі форми, які відрізняються від літературних відповідників якимось фонетичним явищем (чергуванням звуків, асиміляцією, дисиміляцією, спрощенням, протетичними приголосними та ін.) [8, 243-244], під морфологічними ненормативами мислимо такі одиниці, які відрізняються від сучасних літературних форм якоюсь морфологічною ознакою – закінченням, родовою формою, формою числа і таке інше [8, 244], під словотворчими ненормативами розуміємо такі деривати, які утворені іншим способом, ніж сучасний літературний відповідник [8, 244], правописні ненормативи – це написання, які відрізняються від сучасної правописної норми [8, 246-247].

Відібрані з букваря О. Маркуша ненормативи ми подаємо нижче, покласифікувавши їх на групи:

1. Лексичні ненормативи: *август, апрэль, децембер, май, март, новембер, октобер, септембер, фебруар, януар, юлій, юній* (суч. серпень, квітень, грудень, травень, березень, листопад, жовтень, вересень, лютий, січень, липень, червень): *А мэсяцэ: януар, фебруар,*

март, апрэль, май, юній, юлій, август, септембер, октобер, новембер, децембер (110)¹; *айбо* – суч. літ. але: *Айбо тепер не видэв кашэ* (61); *брунчати* – суч. літ. гудіти (про бджіл): *Побываю в лэсу, там я пчолок найду: и гудуть и брунчатъ и працювати спэшать* (114).

До лексичних ненормативів ми віднесли також лексеми: *видіти* 'бачити' (91), *годный* 'здатний' (91), *гортанка* 'кадик' (104), *газдынька* 'господарка' (62), *дораз* 'зараз' (120), *завсе* 'завжди' (94), *заосмотреный* 'доглянутий' (89), *звэдовав* 'запитував' (65), *имати* 'зловити' (102), *кимак* 'цурпалок' (62), *крэпкий* 'міцний' (104), *лапати* 'ловити' (102), *напасочка* 'пасовище' (61), *напудити* 'налякати' (115), *нато* 'для того' (62), *освободитель* 'визволитель' (123), *пелевня* 'комора, де зберігається солома, полова, а також хлібне зерно' (118), *переже* 'спочатку' (102), *печатаный* 'друкований' (68), *пой* 'ходи' (95), *поправдэ* 'справді' (63), *посему* 'по цьому, за цим' (63), *потолковати* 'поговорити' (68), *потя* 'пташеня' (98), *розпукнути* 'лопнути, розірватися на шматки' (102), *случатися* 'траплятися' (103), *сумерк* 'присмерк, смеркання' (88), *тайстрочка* 'торбинка' (90), *хижа* 'комора, хата' (104), *цвэты* 'квіти' (88), *цвэтно* 'немає відповідника в суч. укр. мові' (88), *ци* 'чи' (64), *числити* 'рахувати' (91), *шуварь* 'аїр' (117) та інші. Усього нами відібрано 65 лексичних ненормативів.

2. Фонетичні ненормативи: 1) збереження давнього кореневого звуку [о] там, де в суч. укр. літ. мові виступає звук [і]: *бойся* (98), *вол* (101), *воротця* (106), *двор* (103), *зойде* (88), *козоньку* (97), *конь* (94), *косткою* (104), *кот* (98), *ластовки* (95), *маковочки* (62), *мост* (94) та ін. Усього зафіксовано 36 лексем з цією рисою; 2) звук [и] виступає там, де в суч. укр. літ. мові маємо звук [і]: *витають* (112), *из* (63), *очи* (91); 3) збереження давнього звуку [е] там, де в суч. укр. літ. мові звук [і]: *вершэ* (91), *вечер* (96), *печ* (105); 4) давній звук [ы] там, де в суч. укр. літ. мові звук [у]: *быв* (63), *бывай* (94), *была* (62), *было* (61), *забывайте* (90); 5) давній звук [о] там, де в суч. укр. літ. мові звук [а]: *горазд* (116), *колачэ* (61); 6) збереження давнього початкового є: *его* (91), *ему* (98); 7) приставний звук [и]: *изробили* (106); 8) збереження давнього [е]: *него* (98), *нему* (108); 9) твердий звук [р] там, де в суч. укр. літ. мові виступає м'який звук [р']: *друк* (суч. літ. дрюк) (100), *ратуй* (104); 10) м'який звук [р'] у кінці слів: *Букварь* (66), *господарь* (122), *звонарь* (111), *теперь* (115), *четверь* (110), *школярь* (63); 11) звук [з] там, де в суч. укр. літ. мові африката: *звон* (110), *звонарь* (111), *звонить* (110), *звоници* (111); 12) відсутність протетичних приголосних звуків: *доокола* (114), *наострю* (113), *огень* (99), *огоньки* (104), *од* (87), *одвдячу* (104), *одмовляв* (87), *одповэв* (62), *окон* (88), *он* (61), *она* (89), *отчизны* (90), *уса* (104), *уха* (92); 13) твердий звук [т] там, де в суч. укр. літ. мові м'який звук [т']: *гет* (122); 14) відсутність звуку [й] у лексемі *жаворонок* (117); 15) звук [в] у лексемах *воробчик* (61), *воробчичка* (100); 16) відсутність спрощення: *кожде* (64), *радостно* (66), *тыждня* (96); 17) відсутність пом'якшення приголосних у прикметникових суфіксах -ск-, -цк-: *материнский* (123), *чехословацкой* (123) тощо.

3. Морфологічні ненормативи. У парадигмі іменників ми засвідчили такі ненормативи:

І відміна: флексія -и у місц. відм. одн. іменників жін. роду м'якої групи: (в) *недоли* (суч. літ. *недолі*): *Нэ в шастю, нэ в недоли Не забуду вас, нэколи* (93);

¹ Тут і далі при матеріалі, відібраному з букваря "Зорниця", будемо вказувати в своєму тексті сторінку підручника в дужках.

II відміна: 1) флексія *-ов* у род. відм. мн. іменників чол. роду твердої групи: *листов* (суч. літ. листів): *Сэм листов на вэтыцэ то – сэм днэв у тыжднэ* (110); 2) флексія *-ови* у дав. відм. іменників чол. роду твердої групи: *Осипови* (суч. літ. Осипові): *Няньо дав Осипови, щобы прочитав* (63); 3) флексія *-ам* у місц. відм. мн. іменників чол. роду твердої групи: *(по) лэсам* (суч. літ. лісах): *Я пройдуся по лэсам, много пташок збачу там; все щебечуть, спэваюць и так теплэ гнэзда вють* (114); 4) флексія *-и* в місц. відм. одн. іменників чол. роду: *(на) пути* (суч. літ. (на) путі): *Бэжить куриця а на пути стрэчаеся из заяцем* (119); 5) флексія *-у* (графічно ю) у місц. відм. одн. іменників сер. роду: *(на) полю* (суч. літ. (на) полі): *На полю скрозь снопы лежать* (118), *(в) щастю* (суч. літ. (в) щасті): *Нэ в щастю, нэ в недоли Не забуду вас, нэколи* (92);

III відміна: 1) флексія *-и* у дав. відм. одн.: *матери* (суч. літ. матері): *Без матери* (88); *ночи* (суч. літ. ночі): *В ночи бродить, на ловы ходить* (104); 2) флексія *-и* в місц. відм. одн.: *(на) печи* (суч. літ. (на) печі): *На печи* (61)

Прикметникові форми: флексія *-ом* у дав. та місц. відмінку одн. прикметників тв. групи: *(при) быстром* (суч. літ. (при) бистрім, (при) бистрому): *А за нею вороны При быстром ручаю* (95), *(по) зеленом* (суч. літ. (по) зеленім, (по) зеленому): *Летэла ворона По зеленом гаю* (95).

Займенникові форми: скорочена (енклітична) форма особового займенника 1 ос. одн. в знах. відм.: *(на) ня* (суч. літ. (на) мене): *Тай закричав на ня громко* (98).

Дієслівні форми: флексія *-еме* в дієсловах дійсн. сп. теп. та майб. часу 1 ос. мн.: *пишеме* (суч. літ. пишемо): *А сэ, якэ рукою пишеме: писанэ* (68); *хочеме* (суч. літ. хочемо): *Мы не хочеме* (99); *будеме* (суч. літ. будемо): *Де будеме ночовати* (88). Усього ми відзначили 11 рис морфологічних ненормативів.

4. Словотворчі ненормативи: *вколо* (суч. літ. навколо) (114), *вчас* (суч. літ. вчасно) (90), *днем* (суч. літ. вдень) (104), *збачити* (суч. літ. побачити) (105), *зрадовався* (суч. літ. зрадив) (63), *ночовати* (суч. літ. ночувати) (88), *показовав* (суч. літ. показував) (66), *чудовався* (суч. літ. чудувався) (96), *куриця* (суч. літ. курка) (119), *мож* (суч. літ. можна) (64), *невдячливый* (суч. літ. невдячний) (с.104), *подивив* (суч. літ. подивився) (62), *просторнэйше* (суч. літ. просторніше) (115), *скорше* (суч. літ. скоріше) (94), *чотыриножный* (суч. літ. чотириногий) (104), *щастный* (суч. літ. щасливий) (90), *ярь* (суч. літ. ярина) (114). Усього ми зафіксували 17 словотворчих ненормативів.

5. Правописні ненормативи. Ми виявили в букварі О. Маркуша такі риси, яких немає в сучасному українському правописі: 1) літера *э* на позначення звука [і]: а) на початку слова: *Эсти* (90), б) у середині слів: *дэти* (70), *сидэв* (63), в) у закінченнях: *добрэ* (63), *новэ* (68), *собэ* (62); 2) буква *ы* на позначення звука [и]: *бы* (62), *выйшла* (62), *добрый* (63); 3) відсутність апострофа після губних перед я, ю, є, ї: *пэрячко* (123), *пятеро* (120); 4) вживання великої букви там, де в сучасній українській літературній мові пишемо малу букву: *Букварь* (66); 5) інакший правопис слів, ніж у суч. укр. літ. мові: *по-под* (суч. похід) (112), *тай* (суч. та й) (60), *ну-ж* (суч. ну ж) (122), *чому-ж* (суч. чому ж) (122), *що-ж* (суч. літ. що ж) (61). Усього нами зафіксовано 5 правописних рис, які не відповідають сучасним нормам. У цілому можемо стверджувати, що правопис букваря О. Маркуша максимально наближений до сучасного, відрізняється від нього лише кількома ознаками.

У складі ненормативів помітні різні за походженням явища: а) місцеві діалектизми, які кількісно переважають: лексичні – *видэти*, *годный*, *гортанка*, *таздынька*, *дораз*, *зато*, *когутик*, *крэпкый*, *най*, *напудити*, *нато*, *нянько*, *опять*, *пелевня*, *пой*, *потя*, *розпукнути*,

свадьба, тайстрочка, увидѣти, хижа, шуварь та ін.; фонетичні – воротця, очи, вечер, быв, колачѣ, єго, зробили, него, ратуй, звонарь, огонь, она, гет, жаворонок, воробчик, материнский, Эдж, голузя, крыєся, пчола та ін.; морфологічні – (в) недоли, Осипови, (по) лѣсам, (на) полю, матери, (по) зеленом, (на) ня, будеме, пишеме, хочеме та ін.; словотворчі – вчас, днем, збачити, зрадовався, куриця, мож, ночовати, просторнѣйше, скорше, щастный, ярь та ін., б) церковнослов'янізми (имати, цвѣты), в) запозичення з інших мов (з рос. – громко 'голосно', освободитель, печатаный, з лат. – август, апрѣль, децембер, май, март, новембер, октобер, септембер, фебруар, януар, юлій, юній) та ін.

У результаті проведеного аналізу можемо стверджувати, що підручник О. Маркуша “Зорниця” написаний закарпатським варіантом української літературної мови. Він і не міг бути написаний загальноукраїнською літературною мовою, яка вживалася у 20-30-і роки в Радянській Україні, через об'єктивні, екстралінгвальні причини: Закарпаття в міжвоєнний період не входило до складу однієї держави разом з іншими землями України, тут не міг на державному рівні через школу, літературу, періодику поширюватися той варіант української літературної мови, правопису, що функціонував у Радянській Україні. Як відзначено нами вище, чеська влада у “Генеральному статуті Підкарпатської Русі” спрямовувала закарпатців на використання в офіційному вжитку галицького варіанта української літературної мови.

Як бачимо, через початкову школу, зокрема через буквар “Зорниця” О. Маркуша та інші підручники, закарпатські діти у міжвоєнний період прилучалися до а) української літературної мови з певною домішкою місцевих рис, б) українського алфавіту, в) творів українських письменників. Це служило зміцненню в закарпатських українців почуття національного усвідомлення, почуття єдності з усім українським народом. З огляду на це проблема впровадження української мови, української літератури та фонетичного правопису в сферу освіти Закарпаття у міжвоєнний період є дуже актуальною, тому потребує подальшого дослідження.

Використана література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: Перун, 2005. – 1728 с.
2. Гриценко П. Ідіолект і текст / Павло Гриценко // Лігвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка: збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко / Національна академія наук України, інститут української мови; ред. кол.: В. Г. Складенко, О. О. Тараненко, К. Г. Городенська та ін. – К., 2007. – С. 16-43.
3. Маркуш О. Зорниця. Перша книжочка до читання для руських дѣтей / Олександр Маркуш. – Ужгород: Книгопечатня “Свобода”, 1925. – 128 с.
4. Маркуш Олександр Іванович // Павленко Г. В. Діячі історії, науки і культури Закарпаття: малий енциклопедичний словник. – вид. 2-е, доп. і переробл. – Ужгород, 1999. – С. 112-113.
5. Олександр Іванович Маркуш (Некролог) // Літературна Україна. – 1971. – 29 жовтня. – С. 4.
6. Поп І. Маркуш Олександр // Енциклопедія Подкарпатської Русі / І. Поп. – Ужгород: Издательство В. Падяка, 2001. – С. 246-247.
7. Розлуцька Г. М. Зміст шкільних підручників як фактор полікультурного виховання молодших школярів у Закарпатті (1919–1939 рр.): монографія / Галина Миколаївна Розлуцька. – Дрогобич: Коло, 2005. – 282 с.
8. Статєєва В. І. Українські письменники: Про проблеми літературної мови та мовознавства кінця XIX – початку XX ст. (На матеріалах спадщини М. Коцюбинського, Л. Українки, Б. Грінченка та ін.) / Валентина Іванівна Статєєва. – Ужгород, 1997. – 406 с.

9. Тіхий Ф. Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі / Франтішек Тіхий; пер. з чеськ. Л. Беля і М. Сюська. – Ужгород, 1996. – 227 с.
10. Фізеші О. Й. Виховна спрямованість змісту букварів в українських школах Закарпаття (друга половина XIX – кінець XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Октавія Йосипівна Фізеші. – Івано-Франківськ, 2004. – 17 с.
11. Хланта І. В. Літературне Закарпаття у XX ст.: бібліографічний покажчик / Іван Васильович Хланта. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 967 с.
12. Чендей І. Письменник і освітянин. До 90-ліття О. Маркуша / Іван Чендей // Літературна Україна. – 1981. – 20 лист. – № 93. – С. 3.
13. Чендей І. Спадщину захищати громадою! / Іван Чендей // Закарпатська правда. – 1987. – 8 лист. – С. 4.
14. Чендей І. Уклін його пам’яті / Іван Чендей // Літературна Україна. – 1971. – 29 жовтня. – С. 4.
15. Які букварі потребують наші вчителі // Учитель. – 1931. – Ч. 7-8. – С. 171-176.

The ABC book “Zornytsya” established in 1925 in Uzhgorod by Oleksandr Markush the prominent public figure of Ukrainian culture and education in Transcarpathian region was characterized in the article. Language, script and spelling of the manual have been analyzed according to the standards of modern Ukrainian literary language.

Key word: Transcarpathian region, Oleksandr Markush, the ABC book “Zornytsya”, language of the manual, spelling of the manual.

Умрихіна Л. В.

РОЗВИТОК ПОГЛЯДІВ НА ОПТАТИВ ЯК МОРФОЛОГІЧНУ КАТЕГОРІЮ

Стаття присвячена висвітленню особливостей розвитку поглядів на оптатив як морфологічний спосіб, а також розгляду питань, пов’язаних із визначенням його граматичного статусу.

Ключові слова: оптатив, оптативні висловлення, оптативні речення, модальність, модальне значення оптатива.

Вивчення модальності як провідної категорії предикативності – одне з кардинальних питань сучасної синтаксичної теорії. У зв’язку з визнанням антропоцентризму як універсального мовного явища, пов’язаного із суб’єктивністю мови, проблема спеціального дослідження суб’єктивно-модальних значень набуває особливої значущості. Потреба аналізу оптатива як суб’єктивно-модального значення викликана й тим, що в мовознавстві не існує усталеного погляду на граматичну природу синтаксичних конструкцій із суб’єктивно-модальним значенням оптатива.

Оптатив є складним лінгвістичним явищем, виникнення якого в мовній системі пов’язано з потребою оформлення одного з видів модальних значень – значення бажальності. Загальновизнано, що поява в граматичній традиції поняття модальності й відповідно модального значення детермінована впливом формально-логічного вчення Аристотеля про різновиди модальності судження: асерторичні (судження про дійсність), проблематичні (судження про можливість), аподиктичні (судження про необхідність). Відображенням такого підходу до мови стало вчення про три основні способи: дійсний, умовний, наказовий, кожний із яких закріпився в мові відповідно до виділених у логіці